

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК СҮРӨТТҮН СОМАТИКА БӨЛҮГҮ

Зулпукарова Аида Капаровна ф.и.к., доцент

aidakaparovna@gmail.com

azulpukarova@oshsu.kg

Амракулова Батма Жунусовна окутуучу

Самиева Айсана Жакыпбековна магистрант

ОшМУ, Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Макалада "соматизм" түшүнүгү каралып, соматикалык компоненти бар фразеологиялык бирдиктерге жалпылоочу талдоо жүргүзүлөт. Бул талдоонун максаты дүйнөнүн кыргыз фразеологиялык сүрөтүнүн соматикалык секторунун өзгөчөлүгүн чагылдырып берүүдө. Мында соматизмдердин негизги классификацияларына көңүл бурулуп, фразеологиялык бирдиктердин негизги топтору мүнөздөлөт. Ошондой эле соматизмге байланыштуу тил илиминдеги айрым изилдөөлөр баяндалат.

Ачык сөздөр: тил илими, фразеология, соматикалык компоненти бар фразеологиялык бирдиктер, соматизм, соматикалык бөлүк, дүйнөнүн кыргызча фразеологиялык сүрөтү.

СОМАТИЧЕСКАЯ ЧАСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗА

Зулпукарова Аида Капаровна к.ф.н., доцент

aidakaparovna@gmail.com

azulpukarova@oshsu.kg

Амракулова Батма Жунусовна преподаватель

Самиева Айсана Жакыпбековна магистрант

ОшГУ, город Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: В статье рассматривается понятие «соматизм» и проводится обобщенный анализ фразеологизмов с соматическим компонентом. Целью данного анализа является отражение специфики соматического раздела кыргызской фразеологической картины мира. В ней рассматриваются основные классификации соматизмов и описываются основные группы фразеологизмов. Также описаны некоторые лингвистические исследования, связанные с соматизмом.

Ключевые слова: языкознание, фразеология, фразеологизмы с соматическими компонентами, соматизм, соматическая часть, кыргызская фразеологическая картина мира.

SOMATIC PART OF THE PHRASEOLOGICAL IMAGE

*Zulpukarova Aida Kaparovna associate professor,
docent*

aidakaparovna@gmail.com

azulpukarova@oshsu.kg

Amrakulova Batma Zhunusovna

Samieva Aisana Zhakypbekovna

OshSU, Osh city, Kyrgyz Republic

Abstract: The article discusses the concept of "somatism" and provides a generalized analysis of phraseological units with a somatic component. The purpose of this analysis is to reflect the specifics of the somatic section of the Kyrgyz phraseological picture of the world. It discusses the main classifications of somatisms and describes the main groups of phraseological units. Some linguistic studies related to somatism are also described.

Key words: linguistics, phraseology, phraseological units with somatic components, somatism, somatic part, Kyrgyz phraseological picture of the world.

Соматикалык компоненти бар фразеологизмдердин жаралуу жана иштөө механизмдерин тактоо макалабыздагы изилдөөнүн актуалдуулугу болуп саналат. Тил илиминдеги “соматизм” түшүнүгү жана ага байланыштуу лингвистикалык изилдөөлөр деп аталып, соматизмдердин жалпы тил илиминде, түркологияда, кыргыз тил илиминде изилдениши каралат. Соматизм грекче *somatos* – “дене”, “денеге тийиштүү” деген сөзүнөн алынып, адамдын дене түзүлүшүн, анын мүчөлөрүнүн (баш, бет, кол, бут ж.б.) ар түрдүү тилдерде аталышын, алардын анатомиялык, биологиялык кызматын жана булар аркылуу жашоо, күндөлүк турмуш-тиричиликтеги түрдүү мамилелердин берилишин билдирет. Сома, соматика, соматикалык деген терминдер негизинен биологияда жана медицинада кеңири колдонулат. Соматикалык маанидеги сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдө лексикалык жана грамматикалык семантиканын орчундуу бөлүгүн түзөрү ар түрдүү изилдөөлөрдөн жана алардын кадимки сүйлөө аракетинен же коммуникациялык практикадан байкалып келет [3:53].

Бул фразеологиялык бирдиктердин негизги топторун (ядролук жана перифериялык) жана соматизмдердин классификациялык белгилерин аныктоо зарылчылыгы менен шартталат. Биздин изилдөөбүздүн максаты – кыргыз тилиндеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүнүн соматикалык секторуна жалпы талдоо жүргүзүү жана соматикалык компоненттин фразеологиялык активдүүлүк даражасын аныктоо. "Дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү" деген терминди тилдин фразеологиялык тутуму, өзгөчө идиоматикалык, дүйнөнүн лингвистикалык картинасын аныктоого катышат. Ошол эле учурда ал белгилүү бир нерсенин тилинде туюнтуу үчүн чечүүчү, жоопкерчиликтүү болгон фразеологиялык система катары түшүнүү керек. Лингвокультурология аспектинде фразеологиялык маанинин негизинде жаткан символдор менталитеттин глобалдуу өзгөрүшү менен да өзгөрүүсүз калган дүйнөнүн картинасын түзөт. Анткени алар адамдын жалпы дүйнө таанымынын системасына түздөн-түз байланыштуу. Көпчүлүк учурда сөз-символдор фразеологиялык бирдиктердин компоненттери болуп саналат. Соматизмдер, башкача айтканда, адамдын дене мүчөлөрүнүн аталыштары болгон компоненттерди камтыган бирдиктер ар бир тилдин фразеологиялык бирдиктерин түзүүдө кыйла жемиштүү болот.

Окумуштуулар соматикалык фразеологиялык бирдиктерге чоң көңүл бурушат. Бул сектор көптөгөн тилдердин материалы боюнча изилденген. Мисалы: кыргызча (К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев), орусча (А. Чепасова, Н. Алефиренко, В. Лебединская, Л. Гашева, Е. Ратушная, Д. Скнарьев), англисче (Н. Андрейчук), эстончо (Ф. Вакка) ж.б.

Окумуштуу Е.С. Кубрякова фразеологиялык бирдиктердин маданий жана улуттук дүйнө таанымдын учурдагы системасына синхрондуу кирүүгө гана жөндөмдүү эмес, маданий белгилердин экспонатору катары аракеттенүү жөндөмдүүлүгүн белгилейт. Ошондой эле анын үзүндүлөрүн муундан-муунга өткөрүп берүү, ошону менен өзүнчө тилдик инсан катары да, тилдик жамаат катары да дүйнөгө болгон көз караштын калыптанышына катышуу деп эсептейт [6:560].

Биринчи жолу «соматикалык» терминин лингвистикалык колдонууга окумуштуу Ф.Вакк фин-угор таанууда киргизген. Ал эстон тилинин фразеологиялык бирдиктерин адамдын дене мүчөлөрүнүн аталыштары менен изилдеп, аларды соматикалык деп атаган. Ал фразеологизмдердин эң байыркы катмарлары жана эстон тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин эң көп колдонулган бөлүгүн түзөт деген тыянак чыгарган. Демек, «соматизм», «соматикалык» терминдери ар кандай мааниге ээ болуп эсептелет.

Кеңири мааниде соматизм, соматикалык (грек тилинен *soma* (*somatos*) - дене) денелик чөйрөгө тиешелүү кубулуштарды белгилөө каражаты болуп саналат. Ал эми тар мааниде, соматизм адамдын бетинин жана бүт денесинин кандайдыр бир маанилүү белгиси, абалы же кыймылы. Башкача айтканда, вербалдык эмес тилдердин биринин бардык формаларын камтыган термин - соматикалык тил жаңсоолор, мимика, поза жана психикалык кыймылдардын жана мамлекеттердин ар кандай белгилери.

«Соматикалык» термини биологияда жана медицинада «адамдын денеси менен байланышкан» деген мааниде да колдонулат жана «психикалык» түшүнүккө карама-каршы келет. Тил илиминде 20-кылымдын экинчи жарымынан тартып денелик чөйрөгө тиешелүү нерселердин бардыгын семантикасында чагылдырган изилдөөлөр активдүү иштей баштайт. Фразеологизмдердин түзүлүшүнө көбүнчө дене мүчөлөрүнүн аттары катышат. Соматизмдердин мааниси, фразеологиялык бирдиктердин бардык системаларына болбосо да, көпчүлүгүнө жалпы мүнөздүү келет.

Соматизмдер күндөлүк турмушта, көркөм чыгармаларда туруктуу лексикалык бирдик катары колдонулуп, айтылып жаткан ойду түшүнүктүү, так, таасирлүү касиетке ээ кылат. Мисалы: мурундун жардамы менен адам жыт сезет, дем алат жана ал адамдын башынын алдыңкы бет бөлүгүндө жайгашкан. Ал эми өтмө мааниде: *мурдун балта кеспөө-камырабайт, тоготпойт, кенебейт деген маанини билдирет; кулак-мурун кескендей - тыптынч, жымжырт, эч добушсуз деген маанинде колдонулат; мурдун көтөрүү - кекирейүү, менменсинүү, чиренген абалда болуу*. Мында каармандын мурдун гиперболалаштырып, салыштырып айтылат: *“колдору бийик теректей, мурдунан чыккан шлеби Ала-Тоонун желиндей”* элестүү көркөмдөлүү менен туюндурулуп жатат[2:17].

“Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнө” ылайык, салыштырылып жаткан тилдерде фразеологиялык бирдиктердин түзүлүшүндө кол, көз жана башты билдирген сөздөр биринчи орунда турат [5:56]. Дээрлик бардык соматизмдер аң-сезимсиз деңгээлде муундан-муунга өтүп келе жаткан символикалык түзүлүштөр болуп эсептелет. Символ фразеологиялык бирдикти түзүү процессинде көбүнчө улуттук мүнөзгө ээ болот. Символдор дүйнөсүн билүү реалдуу дүйнөнүн картинасын, ата-бабаларыбыздын ой жүгүртүүсүн түшүнүүгө жардам берет. Мындан сырткары фразеологиялык бирдиктин ичиндеги маалыматтарды берүү процессин жеңилдетет. Соматикалык компоненти бар фразеологиялык бирдиктердин түзүлүшүнө негиз болгон символдордун басымдуу көпчүлүгү амбиваленттүү болот. Бул фразеологиялык сөз айкаштарынын ар кандай лексикалык маанилеринин пайда болушуна алып келип, синонимдик жана антонимдик түгөйлөрдүн пайда болушуна шарт түзөт.

Соматикалык лексика интегралдык система болуп саналат. Анын ичинде: биринчи, номинациялардын объектилеринин туруктуу саны, ал эми экинчиси лексикалык бирдиктердин конкреттүү курамын көрсөтүү үчүн арналган. Белгилей кетсек, эгерде биринчи көрсөткүч экстралингвистикалык болуп, улуттук тилге көз каранды болбосо, экинчиси тигил же бул тилдин жеке өзгөчөлүктөрүнө түздөн-түз көз каранды. Тиешелүү лексемалардын курамы сан жагынан да, сапаттык жактан да айырмаланышы мүмкүн.

«Соматизмдер» лексика-семантикалык тобунун фразеологиялык активдүүлүгү өтө жогору. Лексикалык жактан соматиздин классификациясы үч тармактын алкагында берилген:

- Аалам,
- Адам,
- Аалам жана адам.

Соматизмдер «Адам» аймагында «Адам тирүү жан» рубрикасында локалдашып, 10 тематикалык топко (организм, жаш, ден соолук, гигиена, жашоо фазалары ж.б.) кирет. Хмельницкая Н.Л. жана А.Биялиев жети системаны бөлүп көрсөтүшөт. Алардын иштеши кандайдыр бир органдын же анын катышуусу менен ишке ашат:

- 1) кабылдоо (дененин «кабылдоо» органдары);
- 2) физиология (жалпы дене, «сезүү»);
- 3) кыймыл көндүмдөрү (дененин бөлүктөрү);
- 4) каалоо (эрк, "каалоо");
- 5) интеллект (акыл, "ойлонуу");
- 6) сезимдер (жан, "сезүү»);
- 7) тил (тил, "сүйлөө»)[7:152].

Ал эми соматикалык фразеологиялык бирдиктердин семантикалык өзгөчөлүктөрүнө токтолсок, лексика-семантикалык он топ бар:

- 1) мүнөз;
- 2) физикалык абалы;
- 3) сезим абалы;
- 4) сезим - мамиле;
- 5) адамдын сапаттык мүнөздөмөлөрү;
- 6) психикалык иш;
- 7) портрет;
- 8) адамдын иш-аракеттери жана жоруктары;
- 9) коомдук абалы;
- 10) объекттен алыстык даражасы.

Тандалган лексика-семантикалык топтор бүткүл тил коомчулугуна мүнөздүү болгон жалпы белгилерди да, ар кайсы тилдердеги фразеологиялык бирдиктердин-соматизмдин спецификалык белгилерин да айырмалоого мүмкүндүк берет.

Изилдөөчүлөр фразеологиялык бирдиктердин эки негизги тобун (өзөктүк жана перифериялык) ажыратышат. Соматикалык компоненти бар фразеологиялык бирдиктер жогорку фразалык активдүүлүккө ээ. Мында фразеологиялык активдүүлүгү төмөн соматикалык компоненти бар фразеологиялык бирдиктер да бар. Фразеологиялык бирдиктердин жаралуу процесси активдүү өзөктүк топтун соматизмдерине: баш, жүрөк, көз, жан, кол, бут жана ассоциация аркылуу түзүлгөн четкилер: каптал, тер, моюн, киндик, таажы, тамыр, каш, сөөк.

Жогорудагы пикирге таянып, тилчи-окумуштуу Х.Карасаевдин “Накыл сөздөр” эмгегине кайрылсак, адамдын колуна байланыштуу соматикалык компоненти бар накыл сөздөр көп кедешет. Алар төмөндөгүлөр:

Кол ийрисине тартуу – жакынына, таанышына болушуу, өзүнүн жек-жаатына, ага-тууганына каралашуу, ошолорго болушуу деген маанидеги накыл сөз.

Кол жууп калуу – куру калуу, ажырап калуу, куру алакан отуруп калуу.

Колго түшүп калуу - энеси жокто жаш баланын тентеги тыйылып, жини кагылып, момооруп калганы, айткан тилди алып, бергенди жеп, жоошуп калышы.

Кол көтөрүү – уруу, тепкилөө, сабап алуу, чаап жиберүү, муштоо.

Кол кушуруу – эки колун бооруна кайчылаштырып, ызат көрсөтүү; кетирген айыбына кечирим сурап, өтүнүч кылуу.

Колу жеңил – иши оңунан келтирген адамга карата айтылат[4:148-152].

Окумуштуу Ч.А.Асылбекова соматикалык лексиканын төмөндөгүдөй үч өзөгүн аныктаган:

- дененин жалпы белгилери - адам денесинин бөлүктөрүнүн, эркек жана аял денесинин өзгөчөлүктөрү менен байланышкан аттары;

- адамдын организмдин жашоо жөндөмдүүлүгүн жана жандуулугун камсыз кылуучу ички органдардын белгилери;

- адамдын денесинин жана анын органдарынын материясынын (затынын) белгилери [1]. Ошентип, соматикалык фразеологизмдер фразеологиялык бирдиктер аркылуу түзүлүп, анын компоненттеринин бири адам же жаныбар денесинин бир бөлүгүнүн аталышы болуп саналат. Бул фразеологизмдердин эң чоң топторунун бири.

Жыйынтыктап айтканда, соматизмдердин фразеологиялык бирдиктердин курамында кеңири колдонулушу көбүнчө алардын ар түрдүү тилдердин сөз байлыгынын эң байыркы катмарларынын бири болгондугунда. Анткени тилдин лексикасынын негизги курамынын өзөгүнө киргендигине байланыштуу болот. Соматизмдердин популярдуу болушуна мазмундун актуалдуулугу, улуттун жандуу образдуулугу, грамматикалык жасалгасынын жөнөкөйлүгү жана стилистикалык көп түрдүүлүк да эсептелет.

Соматикалык фразеологизмдердин мүнөздүү өзгөчөлүгү - тилдерде сөз айкаштарынын каймана багыты боюнча абдан окшош көптөгөн аналогдордун болушу. Бул өзгөчөлүк соматикалык компоненттеги бирдиктерди фразеологиялык бирдиктердин башка тематикалык топторунан кескин айырмалап турат.

Адабияттар:

1. Асылбекова Ч.А. Фразеологические соматизмы кыргызского языка // Вестник Кыргызстана, 2021
2. Жанчарбекова С.Ж. Кыргы фольклорундагы соматизмдер, стилистикалык функционалдык өзгөчөлүктөрү. Бишкек, 2021
3. К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев, А.К. Зулпукарова Сравнительная характеристика названий руки в дагестанских и алтайских языках // Вестник Дагестанского государственного университета, 2018, Серия 2: Гуманитарные науки, С. 50-56
4. Карасаев Кусейин. Накыл сөздөр. Фрунзе, 1987.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (Түз. Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш. Жапаров. - Б., 2001.
6. Кубрякова Е.С. - Язык и знание: На пути получения знаний о языке (2004) [Текст] / Е.С. Кубрякова. - М.
7. Русско-киргизский фразеологический словарь (Сост: А.Биялиев, Н.Л. Хмельницкая). - Ф., 1977.